

Počiva

dramatizacija iskustva tumačenja

radoman kordić

Institucionalizovano delo prepostavlja kanonično tumačenje. To bi danas moralo da važi za Borhesa i sve veću grupu borhesovaca u srpskoj književnosti. Razume se, moguće je odstupanje i od institucionalnosti dela (ukoliko i jeres nije institucionalizovana) i od kanoničnosti tumačenja tog dela. Danilo Kiš, na primer, tvrdi da je borhesovski kanon u nečemu prevladao; i to bi trebalo da se odrazi u tumačenju njegovog dela. Međutim, promene u kanonu tumačenja ne moraju neposredno da zavise od promene u kanoničnom delu; mogu, na primer, da zavise od duhovnog obzora tumača, njegove vodeće predrasude, itd.

I delo i tumač se, dakle, nalaze u vlasti institucija i istodobno zadržavaju nekakvu autonomiju. Mene ovde zanima upravo ta autonomija institucionalizovanog dela, odnosno što je to u kanoničnom delu što odobrava nekanoničnu egzegezu i po čemu delo nikad ne može biti sasvim institucionalizovano. Nije to moglo biti ni *Biblij*, obrazac institucionalnog dela – da li zato što se značenje teksta, po svojoj jezičkoj i strukturalnoj prirodi, ne da kanonizovati, što se postojanje teksta ne može odvojiti od njegove aktualizacije?

Hazarski rečnik Milorada Pavića, na prvi pogled, kanonično je, borhesovsko delo. Nalazimo u njemu gotovo sve spoljašnje oznake Borhesove proze: jednoznačnost pripovedanja, svodenje priče na, navodno, bitno, na jezgro, na paradoks. *Hazarski rečnik* je, dakle, pravljen po zahtevima borhesovske negativne estetike, u koju spada i interesovanje za fenomen pisane reči, čega se, naravno, ni Pavić nije lišio. U *Hazarskom rečniku* status pisane reči, zapisa (privatnog, neartikulisanog i još više pisma koje je predmet hermeneutičkog istraživanja), ispituje se u raznim strukturalnim i značajnim kombinacijama. Pavić, sem toga, koristi Borhesove (i borhesovske) motive, ideje, duduše, u manje-više samosvojnom narrativnom sklopu. Reklo bi se, ipak, da imamo posla sa delom iz borhesovske sholastike, koja preduvijemljuje i pisanje i razumevanje.

Tumačenje Pavićevog romana trebalo bi onda da pokaže vernost obrascu, eventualna odstupanja i, u tom okviru, veština s kojom je sve to izvedeno, u kojoj je meri zadovoljen borhesovski zahtev, što bi se u skladu s važnjem kanona moralno prosudjivati kao Pavićev uspeh ili neuspeh. I treba reći da se jedan sloj *Hazarskog rečnika* tako mora i prosudjivati. Ali Pavić je dobro znao – i to znanje je zapravo osnov strukturacije njegovog romana – da vernost pripovedačkom modelu, ukoliko nije reč o žanrovsкоj vernosti, vernosti znaku, koji i sam mora biti dramatizovan, onemogućuje stvaranje novih značenja, unutrašnju heterogenost teksta, o kojoj Lotman govorи; ili, takode po Lotmanu, onemogućuje stvaranje teksta kao sistema raznovrsnih semiotičkih prostora. Zbog toga Pavić nastoji da u borhesovskom obrazcu uvede elemente koji pripadaju jednoj posve različitoj umetničkoj praksi. Pitanje je, naravno, da li je moguć takav oblik prestrukturacije. Obrazac se opire neprirodnoj promeni. U Pavićevom romanu Borhes će se pojaviti tamo gde ga ne bi trebalo očekivati. I obratno, pojaviće se književni modeli suprotne borhesovskom obrascu, tako reći sred tog obrasca. Promene, barem radikalne, nastaju na periferiji sistema. Međutim, Pavić se ne održi borhesovskog pripovedanja, uprkos nekim bitno različitim formalnim rešenjima (koja mogu pripadati onoj raznovrsnosti semiotičkih prostora), ili gradnji tekstova kao što je ovaj: »Na ovom mestu leži onaj čitalac koji neće nikada otvoriti ovu knjigu. On je ovde zauvez mrtav«, tako reći prvi tekst u romanu, i koji po svemu spada u takoživanu novu umetničku praksu, potpuno suprotnu borhesovskom shvataju umetnosti.

Navedeni tekst nije jedino mesto u Pavićevom romanu koje razara borhesovski obrazac i koje deluje kao generator smisla, struktura, što se ne mogu naći u izabranom obrascu. U odeljku »Način korišćenje rečnika« Pavić preuzima neka rešenja iz konkretnizma i konkretno ideju otvorenog dela. Pri tom bi, razume se, njegov *Hazarski rečnik* trebalo da bude takvo otvor-

časopis za kulturu, umetnost
i društvena pitanja
novi sad — godina XXX

cena 60 dinara
oktobar '84

broj 308

TUMAČENJE SAVREMENE POEZIJE

ačin/živi rok
poniž/plava vrata iz izbe muka
rišojević/raknimatlijevo

SAVREMENA ČUVAŠKA POEZIJA

(sespelj, dimitrijev, senieli, samendar, timakov,
umart, atil, tavetkelj, endip, ejzin, ajdaš,
čindlikov)
ajgl/ o savremenoj čuvaškoj poeziji

SOCIJALIZAM I MIR

grličkov/ generacije koje danas naseljavaju
planetu
pečujlić/rat i mir (patologija moći ili nova
solidarnost)
coates/mirovni pokret i socijalizam

ŠPANSKI PRIPOVEDAČI

beker/ avetinjsko brdo
remoro/ godišnjica
lalglesija / božja kazna
fralle/ otkup
konstantinović/ španski priovedači

ISOTRIJA RUSINSKE KNJIŽEVNOSTI

pogačnik/ prevazilaženje ustaljenog modela
ređep/ naglašeno iskošen pogled
dellić/ planetarno jedinstvo
tamaš/ etika tradicije

mišljenja: radović/ topla anatomija »hladnog
čela«

istraživanja: sklevicky/ karakteristika

organizovanog djelovanja žena

Intervju: purčar/ pisac nije svetac

likovni prilozi u ovom broju: čuvaška umetnost

eno delo: »Tako će svaki čitalac sklopiti svoju knjigu u celinu kao u partiju domina ili karata, i od ovog rečnika dobiti kao od ogledala onoliko, koliko u njega bude uložio. »No ideal bele knjige, neostvarljiv ni u konkretnizu – i tu je samo primarnija ideja – potpuno je neostvarljiv kod Pavića, na izgled i nemoguć u delu koje apriori prepostavlja (istina, samo nominalno) jednoznačnost i zatvorene strukture. Pavić piše enciklopediju, rečnik, koji je roman leksikon u 100.000 reči, te, dakle, izazov onom apriori jednoznačnosti. No, taj izazov nije dovoljan da *Hazarski rečnik* postane i otvoreno delo. I dijagonalnim čitanjem *Rečnika*, koje Pavić predviđa i dopušta, čak bilo kakvim čitanjem koje ovakav rečnik prepostavlja, otkrivamo zatvorene strukture. Pavić svaku enciklopedijsku, odnosno leksičku jedinicu ubočiće onako kako i priliči jednoj enciklopediji. Prema tome, on je ideju otvorenog dela dramatizovao kao poetičko uverenje. Posebno je pitanje da li ona u romanu ima i neku drugu ulogu, u koji semiotički prostor teksta ulazi.

Rečnički, enciklopedijski oblik romana podrazumeva poseban odnos čitaoca prema tako građenoj knjizi. Čitalac, kao da je reč o pravom rečniku, nije obavezan, recimo, na izvestan receptivni poredak. Pavić, kad govori o otvorenom delu, to ima na umu, istina kao jedan mogući odnos čitaoca prema njegovom romanu. Jer, ne treba zaboraviti da se on u celom romanu i iz različitih perspektiva bavi problemom čitaoca i teksta, preciznije, problemom čitanja: »Čitajući, nije nam dato da primimo sve što je napisano«, veli Pavić. Čitalac po nekom vlastitom kriteriju bira i razumeva tek ponešto iz štiva i potom konstituiše tkeš. To, međutim, ne znači da nema zatvorenih struktura, možda samo čitalac nije u stanju da ih raskrije. Zašto onda Pavić, ako veruje da je ipak u tekstu upisano sve što je trebalo da bude upisano, svejedno što to čitalac ne otkriva, poseže za idejom koja ne spada u model prikovanja koji je izabran? Teško je, opet, reći da je reč o dekorativnoj dosketi, kakvih imaju u njegovom romanu. Jedna od njih je Pavićev deljenje romana na muški i ženski primerak. No i ono je izvedeno u duhu nove umetničke prakse, u duhu otvorenog dela, kao kakav oblik činjenja. Pisac savezuje, doduše, samo lepoj osobi »brzih očiju i lenje kose« da se svojim primerom *Hazarskog rečnika* (naravno, mora biti ženski primerak) pode »u podne prve srede u mesecu pred poslastičarnicu na glavnem trgu svoje varoši. Tamo će čekati mladiće, gde će uz kafu uporediti svoje primerice, muški i ženski primerak, Pavićev roman, videće da se razlikuju i u čemu (načiće na otvorene strukture) i tada će im se knjiga sklopiti u celinu. (Pavić ništa ne veli šta da rade oni čitaoci kojima dođe do ruku pogrešan primerak.) Prema tome, ovde se i ne može govoriti o otvorenim strukturama, uprkos elementima konkretniza, koji su Paviću, izgleda, bili potrebni kao sredstvo dramatizacije iskustva čitanja i tumačenja, u kojem su (iskustvu) i zatvorene strukture otvorene. Znači li to da ideja otvorenog dela ima kod Pavića prevashodno hermeneutički smisao?

Ne treba, svakako, zanemariti humoristički karakter Pavićevog činjenja, pa ni humoristnost ideje otvorenog dela, utoliko pre što prave semantički lanac s registrom bajkovitosti, fantastike, s dramom različitih govornih žanrova. (Uzgred rečeno, ponekad nisu jasni motivi upotrebe pokojeg govorog žanra). Ipak, ja ču ovde promisliti dve stvari iz Pavićevog romana: iskustvo tumačenja kao jezgrov strukturacije i dokumentarizam kao sredstvo izraza moderne srpske proze, i u njihovu kontekstu neka značenja ove složene proze. No, valja odmah reći da i iskustvo tumačenja i dokumentarizam spadaju u borhesovski obrazac, ali i da su prošli kroz transformaciju Pavićevog fantastičkog postupka.

Iskustvo tumačenja je osnov izgradnje celog romana. Istina, rečnički oblik i još pokoje formalno rešenje ne proizilaze iz tog iskustva, kao njezina samosvojna manifestacija. Nisu ni Pavićev originalni izum. Deo romana Bore Čosića Tutori, na primer, napisan je u obliku rečnika, takođe u romaneskoj funkciji. Čosićev »rečnik« prepostavlja neutralno iskustvo pravljenja rečnika; samo to iskustvo nije dramatizovano. U Pavićevom romanu iskustvo pravljenja rečnika, odnosno iskustvo tumačenja, osnova je celokupne izgradnje romana. »Prethodne napomene« u *Hazarskom rečniku*, sem onih delova koji su izvedeni po hermeneutičkim načelima: navođenje istorijske grade, načina korišćenja grade, eventualno, poetičkih pravila, obaveštenja o strukturi knjige i mogućim osobenostima korišćenja knjige, strukturirane su kao dramatizacija tumačenja i, naravno, tumača, njegovog mesta u tumačenju, koje je, istina, preneseno na čitaoca – i pisca, te na priču o sudbinu Daumbeanusovog »Hazarskog rečnika« (i Pavićevog), što mu omogućuje fantastički i alegorijski način prikovanja.

Sudbinu tumačenja Pavić sažima u jednom apoluogu, on veli nejasnim rečenicama jednog hroničara: »Svak od nas svoju misao vodi u šetnju kao majmuna na uzici. Kad čitaš, imać uvek dva takva majmuna: jednog svojeg i jednog tuđeg, ili, što je još gore, majmuna i hijenu. Pa pogledaj šta ćeš kome dati da jede. Jer, hijena ne jede isto što i majmun...« Majmun na uzici svakako je metafora (u svakom slučaju, tu sintagmu tako treba shvatiti) Gadamerove vodeće predrasude koje ubočiće tumačenje i bez koje tumačenje nije ni moguće, ma koliko ona ograničavala otkrivanje istine teksta. U neku ruku *Hazarski rečnik* je dramatizacija Pavićeve vodeće predrasude o vodećim predrasudama: hrišćanskoj, islamskoj i jevrejskoj, po kojima su ubočile »Crvena«, »Zelen« i »Žuta knjiga«. U svim ovim knjigama pojavljuju se iste leksičke jedinice (isti izvori, objekti hermeneutičke analize), ali protumačeni u skladu sa datom vodećom predrasudom, čija bi ograničenost trebalo da iščeze u celini *Hazarskog rečnika* – i u Pavićevu vodećoj predrasudi. Ova je dramatizovana u postupku i u ideološkoj ravni, u ideji umnožavanja (i istoj ili sličnoj sudbini) istraživača Hazara, registra istine koji ostaje nedostupan. U suštini, reč je o ponavljanju sudbine istraživača Hazara, još preciznije, o ponavljanju, lakanovskim rečenjem, onoga što je beleg, početak u igri, ponavljanju označitelja koji postaje sredstvo uživanja. A ovo je, prema Lakanu, put k smrti, kojoj se upućuju gotovo svi Pavićevi junaci, makar oni kojih se dotaklo ponavljanje što otkriva prvočitni odnos znanja i uživanja. Pavić to iskazuje, manje-više, banalnom pričom o nemogućnosti spoznaje smrti, odnosno o spoznaji koju smrt ponistišta koja je sama smrt, i celim *Hazarskim rečnikom* koji raskriva nemogućnost istine, najčešće fantastičkom transkripcijom dejstva umetnosti. Čitalac Daumbeanusovog zabranjenog »Hazarskog rečnika« umirao je kod sledeće fraze: *Reč postade meso*, poznatog hrišćanskog dogmata, to će reći u trenutku otkrivanja istine, koje je transsupstancija. Sličnu sudbinu namenio je Pavić i svojim junacima, tj. junacima iz narrativnog sloja kojega je on narator, junacima iz drugog kruga ponavljanja. Istina, dodaje on tu još i parabolu o davolu, što već tradicionalno ide uz priču o istini. No, ovde je važno da je svaki tumač zaveštan davolu, ako ni zbog čega drugog onq zato što je vreme davolova tvorevina. A tumač i tumačenja pripadaju vremenu, konačni su i, najzad, »svako pismeno ubija čim se pročita«, veli Pavić. Ili, lakanovski rečeno, u ponavljanju se javlja izvestan gubitak, uživanje se smanjuje i na taj način zadobija status, postaje dimenzija subjekta.

Postupak u Pavićevom romanu nije jedinstven, što samo po sebi ne mora biti greška, ukoliko je ta nejedinstvenost sredstvo uživanja, proizvod narrativne zakonitosti za koju se Pavić odlučio, kao, recimo za stapanje hermeneutičkog isledivanja i romaneskog kazivanja, koje pravda korišćenje starih govornih formula, igru s istorijskom građom, preobražaje etnološkog materijala, pa čak i korišćenje ikoničkih elemenata, ili mitologema, po-

nešto izmenjenih ili prilagođenih ciljevima teksta. Homunkulus, na primer, kod Pavića se pojavljuje u negativnoj verziji Pigmaliona, obred plodnosti, upleten u različite mitologeme, najzad se stapa s ritualom diasparagmosa i omofagije. Kroz slične preobražaje prolazi i legenda o Golemu, koji je u jevrejskoj i nemačkoj literaturi XIX veka bio simbol konflikta. U kabalističkim legendama, Golem je čovek stvoren magičnim sredstvima, kao antipod Adamu i u neku ruku označava nadmetanje i sukob s bogom. Pavić ga koristi u argumentaciji prave vere, odnosno istine.

Pavić neka formalna rešenja koristi kao prebacivače iz jednog u drugi narativni sklop. Tako mogu logično stajati jedna do druge predstava stvarnosti izgrađena na dokumentima i fantastička vizija, recimo, priča o lovčima snova (borhesovska priča), koja se zasniva na mitologem i lovčima duša i koja tu arhaičnu verziju prepostavlja. Istina, Pavić se ne zadovoljava samo nejasnom ulogom prebacivača, on priču o lovčima snova motiviše i gnoseološkim razlozima; »na dan svakog sna leži Bog«, po mišljenju jednog Pavićevog junaka, ili, kako Lakan kaže, san je osnivač svake ideje spoznaje. Nemogućnostapsolutne spoznaje, nemogućnost jednoznačnosti, ideo-loška je osnova i jedno od strukturalnih ishodišta Pavićevog romana, identiteta junaka, narativnog sklopa i posebno oblika prikovanja, koji odlikuje enciklopedijski sažeti govor, istoriografsko prikazivanje podataka, sistem motivacije psihološke proze, fantastičko odstupanje od realnosti, i sve to u okviru hermeneutičkog načela istraživanja i prikovanja. Očito je da se ova raznovrsnost narativnih oblika i sredstava nije mogla nekim magičnim potencijom sliti u jedinstveni prikovanredni tok. S obzirom na enciklopedijski oblik romana, valja očekivati da je jedinstveni narativni tok namerno razoren. No, Pavić odstupa i od enciklopedijske norme. Neke njegove enciklopedijske (rečničke) jedinice prepostavljaju poznavanje drugih jedinica (recimo, iz »Žute knjige« onih u »Crvenoj«), druge ih, opet, ne podrazumevaju. Nedostojanstvo tog tipa, naoko beznačajne, remete organizaciju i još pre primanje knjige, koje je, takođe, predmet ovog romana. Razumevanje, mogućnost otkrivanja smisla knjige, govora, istine, jednom reči, tumačenje, Pavić strukturira i kao dramu pisanja. I jedno i drugo određuje metaforički, kao davorija posla. Uostalom, većina junaka u romanu ima svoga davola. U tom smislu *Hazarski rečnik* bi trebalo da bude objavljenje neke praistine, trenutka prosvetljenja, tačnije, drame prosvetljenja, koja bi mogla biti razlog upotrebe različitih oblika govornih žanrova u ovom romanu. Prosvetljenje, naime, nadilazi sve jezičke i kulturne kodove i postiže se čak s one strane prirodojezičkog koda. Bizarnosti, arhaični diskurs, stil i ritam apoteogni, izvesna alhemičarska tajnovitost, alhemičarsko šifrovanje teksta (stvarni Hazari u Pavićevom romanu imaju status materije, recimo bakra, u alhemičarskom procesu transsupstancije), različitost istina, iskušenja (kao u srednjovekovnim moralitetima o putu duše) pripremaju to prosvetljenje. U suštini, oni su ornamentalni deo prosvetljenja, koje se i gubi u ornamentalnosti beseda. Istina smrti je samo smrt. Ostaje, dakle, samo ornamentalnost, istočnjacički kitnjasta.

Sve ovo iz perspektive dokumentarizma, kojog, makar formalno, priznaje središnje mesto u Pavićevom romanu, mogu razumeti kao čiste literarne efekte (ponekad nemotivisane), ili sredstvo preobražaja dokumenta, iako je Pavić stalno do toga da dokument sačuva izvorni status, da se sredstvom literarne građevine, literarne istine, pokazuje registar istine realnosti, dokumentata. No, u Pavićevu knjizi valja razlikovati nekoliko nivoa dokumentarnosti. Prvi je, svakako, formalno, onaj obrasca ove proze, borhesovska dokumentarnost, stvarna ili apokrifna. Građu o Hazarima do koje je Pavić došao modeluje, dakle, borhesovski obrazac prikovanja. Dug mora biti vraćen. Institucija zahteva totalitarnu pokornost kanonu.

No, Pavićev dokumentarizam treba promisliti i u kontekstu dokumentarizma u srpskoj prozi. Srpski pisci, nakon poverenja u moć izvornog govora dokumenta, derealizuju sada njegov status, nastojeći da objedine istinu realnosti dokumenta i umetničke fikcije. Srpski pisci, naime, pokušavaju da se oslobođe autonomsije dokumenta, njegove vantekstualne besede, a da pri tom zadrže njegov register istine. Pavić je u tome, reka bih, uspešan. On, doduše, kao i drugi, razgradije istorijske činjenice i na taj način derealizuje istorijsku realnost. Ali on i fikciju, uz pomoć ikoničkih znakova, daje status dokumenta, specifičnog, istina. Znak ribe, na primer, javlja se u romanu uvek tamо где су u pitanju hrišćanski izvori, dakle, unapred određuje stanje duha, ili barem stanovište iz kojeg se o dokumentu govori. Znak označava vrstu besede, riba hrišćansku besedu. No, ovde je važno da derealizacija dokumenta, pravih ili apokrifnih, preraste u osobenu besedu: hrišćansku, islamsku, jevrejsku, u besedu hermeneutičara, itd. Tako se u Pavićevom *Hazarskom rečniku* pojavljuju i *uzajamno neprevodivi* tekstovi, kao što je to, po Bahtinu, u romanu logično. I tu nepredvodivost, osobenost beseda, Pavić naglašava. Hrišćanski, islamski i jevrejski tekst nisu zamenjivi. Međutim, u okviru celine romana oni su zamišljeni i izvedeni kao varijante jednog teksta. Pavić se, prema tome, drži i Propovog shvatanja da su različiti tekstovi (bjajke) u osnovi varijante jednog teksta, možda nepostojećeg, nesvesnog teksta. I to shvatanje podupire vlastitim harmeneutičkim i poetičkim pravilima. Možda i obeležja bjajke u Pavićevom romanu, pored ostalog, treba da naglose tu jedinstvenost (nepostojeće) priče.

Derealizacija jednog istog dokumenta ponekad se proširuje na različite besede. U isti mah, te besede konstituišu istorijsku realnost dokumenta, recimo, o boravku Konstantina Filosofa (sv. Cirila) kod Hazara. I, najzad, ili na prvom mestu, na istorijsku realnost pokazuje enciklopedijski karakter tekstova u romanu, koji naime, očekivati da se u ovaku strukturiranom romanu svaka enciklopedijska jedinica može čitati kao celina – autor to i predviđa – što, ipak, nije mogućno ukoliko tekst treba da otkrije ako ne potpuni smisao (za njim Pavić traga i na njega upućuje čitaoca), ono bar nova značenja koja donosi i koja se mogu raskriti tek u celini romana. Enciklopedijski oblik ne poništava, dakle, unutrašnju heterogenost Pavićevog teksta. Naprotiv, on je usložnjava i pokazuje na unutrašnju organizaciju teksta, koja donekle prevladava spoljašnji konstruktivizam i asimiluje i najčuđesnije priče (kojih u romanu ne manjka), istina, zahvaljujući, pre svega, tome što im Pavić obezbeđuje istorijski i sociološki prostor, sred kojeg, tako reći u tuđem diskursu, nije teško prepoznati aktualizaciju naše društvene stvarnosti. Napominjem to stoga što pokazuje na koji se način i dokle se sve proteže heterogenost Pavićevog teksta.

* Povodom romana Milorada Pavića »Hazarski rečnik«. Beograd, 1984